

Szemelvények J. A. Comenius pedagógiai és filozófiai elveiből*

A művelt világ népei tanítómesterüknek fogadták el. Pedagógiai munkásságát és didaktikai módszereit ismerjük, de őt mint korának egyik kiemelkedő filozófusát kevésbé.

Annak ellenére, hogy október 5-én emlékeznek meg a tanárok világnapjáról (World Teachers' Day), nálunk, Felvidéken és Csehországban március 28-án ünneplik. Talán így van ez jól, hiszen az a személy, akinek a születéséhez van kötve ez az emléknap, sokkal közelebb áll hozzánk, mint gondolnánk. Míg Csehszlovákiában a tantermekben a köztársasági elnök képe mellett ott függött a neveléstudomány nagy művelőjének, Comeniusnak a portréja is, Szlovákia önállósága után ez csaknem eltűnt az iskolákból. Mi több néhányan azon is csodálkoznak, hogy a pozsonyi egyetem még most is ennek a cseh pedagógusnak a nevét viseli. Pedig ha tudnák azt, amit néhány cseh tudós már korábban felfedezett, hogy Comenius a kései kézírásos *Clamores Eliae (Élítés [Illés] kiáltásai)* jegyzeteiben tanúbizonyságát adta, hogy családja valódi neve Szeges... Az egyik Comenius-kutató szerint a legértékesebb Komenský „ismételt bevallása” – méghozzá az élete végén – az, hogy a nivnici Szeges nevet előnyben részesítette a világban már elhíresült szokásos Komenský–Comeniusszal szemben. „Ez kétségtelen tanúsága annak, hogy Nivnicén született, és nem Uherský Brodban, és a Szeges nemzetséghez tartozik, amely gyökereivel Magyarország szlovák részéről származik.”¹ Tehát Comenius gyökerei a felső-magyarországi Szeges nemzetségből erednek. A Komenský–Comenius nevet a Komná településről eredezteti, ahonnan édesapja származott, majd később a közeli Magyarréven telepedett le, és a vagyonosabb polgári réteghez tartozott.

Ha valóban Kolumbusz Kristóf fedezte fel Amerikát, akkor e dátum után száz évre született Johannes Amos Comenius (Jan Amos Komenský). A kozmikus időmérő 28 718 napot szabott ki az életének, egészen 1670. november 15-ig, amikor Amszterdamban 78 éves korában elhalálozott. Felnőtt élete alatt összesen öt Habsburg-császár uralkodott (II. Mátyás, II. Ferdinánd, III. Ferdinánd, IV. Ferdinánd és I. Lipót), akiket ugyan cseh királlyá is koronáztak, de ténylegesen a cseh nép és cseh rendek ellenségeként ténykedtek. Sőt volt időszak, amikor még az egyik koronázott király élt, de már a fiát megkoronázták. Az egyetlen rövid időszak, amely kivételnek számít, amikor II. Ferdinándot lemondatták a trónról, és helyét Pfalzi Frigyes (1619–1620) foglalta el. Comenius könyörtelen bírálattal illette a római pápaság intézményét. Felnőtt élete során a pápai trónon hat pápa cserélődött ki (V. Pál, 1605–1621; XV. Gergely, 1621–1623; VIII. Orbán, 1623–1644; X. Ince, 1644–1655; VII. Sándor, 1655–1667 és IX. Kelemen, 1667–1669).

Amint említettük, pontosan azt sem tudjuk, hol született, bár a saját bevallása szerint a morvaországi Nivnicén, de a szakirodalom több helységet említ. Uherský Brod Morvaországnak azon a részén terül el, ahol a Testvériség, pontosabban a Testvéri Egység – Unitas Fratrum felekezet tagjai éltek, és ahol a Magyar Királyság felé vezető út kezdődött. Nem véletlenül nevezik Magyarbródnak vagy Magyarrévnek, hiszen az „uher” a „hungar” szlávósított – csehesített változata. De a települést annak idején Hunnobrodnak nevezték, valószínűleg a latin–cseh megnevezés alapján. Ezt másfépp nem lehet lefordítani, csak úgy, mint Hun-rév.

A Habsburgok uralomra jutásával mind Magyarország, mind Csehország elvesztette önál-

* Az *Aracs XXII. évf. 1. számában (2022. márc. 15.)* megjelent tanulmánnyal kapcsolatos további szemelvények a szerző *Comenius újralfedezése (Püski, Budapest, 2020)* című könyve alapján.

¹ Škarka, Antonín: *Půl tisíciletí českého písemnictví*. Praha: Odeon, 1986, 438. old.

lóságát, és egy nagy közép-európai birodalom részévé vált, ahol a birodalom az alárendelt országokkal és tartományokkal úgy rendelkezett, mintha az uralkodó saját tulajdonai lettek volna. Az idegen dinasztia nem a nemzeti fejlődést előmozdító, hanem az azt gátló tényezővé vált. Bár Róma ekkor már nem egyedül uralta a keresztény világot, a Habsburgok egyházpolitikája egyértelműen a római pápákra támaszkodott. Ne feledjük, a kor egyáltalán nem kedvezett az újítóknak! Nemcsak a vallásiaknak, a világiaknak sem: 1600-ban megégették Giordano Brunót, ugyanabban az időben hallgattatták el Galileo Galileit, és a katolikus egyház jó- és rosszindulata között mozgott Kepler és Kopernikusz élete is. A jó szándékú, elfojtott reformtörekvések hamar eretnekségekké váltak. Mivel a Habsburgok saját hatalmuk veszélyét látták a reformációban és a protestantizmusban, elsődleges feladatuknak tekintették ezeknek a mozgalmaknak a megtörését. Ezt könyörtelenül meg is valósították. Emiatt kellett a Cseh- és Morvaországban élő nem katolikusoknak, köztük Comeniusnak is elhagyniuk hazájukat.

Sárospatak

Közismert, hogy Comenius bizonyos ideig Sárospatakon élt és működött. Sárospatakra érkezését viszontagságos események sorozata előzte meg. 28 éves korában hagyja el hazáját, számkivetettként vagy ünnepest tudósként megjárja Európa számos országát és városát, hogy aztán 58 évesen megérkezzen Sárospatakra. A történelmi hagyomány szerint Lorántffy Zsuzsannának, I. Rákóczi György feleségének a meghívására érkezik oda, amit még Ady Endre is megemlíti az egyik prózai művében: „Comenius Amost erdélyi asszony veszi észre.”² Hozzá kell azonban tenni, hogy egyszer már elutasította a meghívást, amikor I. Rákóczi György meghívta őt a gyulafehérvári iskola élére. Az óvatos és körültekintő I. Rákóczi Györgyből akár magyar király is lehetett volna, s ezzel Közép-Európa erőviszo-

nyai bizonyára másképp alakultak volna, de még idejében visszahúzta a korona után nyúlt kezét, valószínűleg felesége figyelmeztetésére. Comenius bár kapott egy udvarias meghívást Lorántffy Zsuzsannától, mégis inkább kényszerből utazott oda 1658-ban. Kiábrándult ugyanis az angolokból és a svédekből is, így egyetlen reménye maradt, a fejedelmi Erdély. Az erdélyi fejedelmeket magához közelieknek érezte, főleg a reformációhoz való hűségük okán és abbéli törekvésükért, hogy fellendítsék a hazai oktatást és nevelést. Comenius azonban azt is elvárta volna, hogy fontosabb helyet foglaljanak el a Habsburgok elleni harcban. A hasonlat, hogy „úgy jött 1650-ben Sárospatakra, mint Platón Syracusába: megvalósítani, ha nem is az eszményi államot, de legalábbis annak előcsarnokát, az eszményi iskolát”,³ kifejezi göröngyös életútjának utolsó nagy lehetőségét. Ennek előtte ugyanis se hazájában, se máshol erre nem voltak adottak a feltételek. „A nagy államfilozófusok és a nagy elméleti pedagógusok közös jellemvonása az, hogy elveik a gyakorlatban mindig csődöt mondanak. Platón Syracusából, Comenius Sárospatakról keserű ízzel távozott.”⁴ Ez csak részben felel meg a valóságnak, hiszen Comeniusnak legalább módjában állt a gyakorlatban kipróbálni a kidolgozott pedagógiai elveket. A comeniusi elvek győzelmet arattak, s ezzel a magyarországi neveléstudomány sokkal gazdagabb lett. Volt azonban a sárospataki tartózkodásának egy negatív mozzanata is. Comenius 1648-ban, tehát Patakra érkezése előtt két évvel, megjelentetett egy röpiratot – *Függetlenség – az örök viszály eredete (Independentia aeternarum confusionum origo)* címmel –, amelyben megtámadta a puritánok törekvéseit. A puritanizmus központi hittétele azon az elven alapult, hogy Isten az emberi ügyek feletti legfelsőbb tekintély, s ezt az egyház bibliai alapokon való vezetésére vonatkoztatták – az egyházi vezetők és hagyományok helyett. A puritán mozgalom ügyében (amelybe beletartozott a presbitérium szervezésének a kérdése is) maga I. Rákóczi György fejedelem zsinatot hívott össze 1646-ban Szatmárnémetibe, és ezen Tolnai

² Ady Endre az Ismeretlen Korvin-kódex margójára című írása a Nyugat elődjében, a Figyelőben jelent meg 1905-ben.

³ Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet (Hetedik kiadás). Magvető Kiadó, Budapest, 1982, 127. old.

⁴ Uo. 127–128. old.

Dali Jánost⁵ néhány társával együtt elmozdította hivatalukból. Pedig Tolnait épp I. Rákóczi György fejedelem tette a sárospataki kollégium rektorává még 1639-ben. Állás híján Rákóczi Zsigmond udvarában húzódott meg Tolnai, majd 1649-ben újra elfoglalhatta a rektori állást, ahol háborítatlanul működhetett. A Comenius által bírált puritán mozgalomnak egyik pataki képviselője nem volt más, mint az említett Tolnai Dali János, aki a puritanizmus bírálatát a magyarországi kálvinisták belügyeibe való beavatkozásaként értelmezte. Kettejük viszonyát Patakon való tartózkodása alatt ez eléggé elmérgesítette.

Tehát amikor Comenius útnak indult, már közeledett a hatvanadik életéhez. Bátor tettnek számít, hogy megállt szülőhazájában, Csehországban is. Ha felismerik, akkor a legnehezebb következményekkel kellett volna számolnia. Magyarországon keresztül még megállt a Trencsén megyei Puhón.⁶ Itt találkozott az ugyancsak morvaországi származású protestáns lelkésszel, Drabík Miklóssal (lat. Nicolaus Drabicius),⁷ aki üldöztetése előtt a közeli Ledniczen (ma Lednica, Szlovákiában) telepedett le. Drabík látomásairól már korábban tudott Comenius, és épp azok a próféciák keltették fel a figyelmét, amelyekben Rákóczi Zsigmond a Habsburg-uralom megdöntőjeként szerepelt. Ugyanis Drabík látomásai először a Györgynél vallásosabb öccsét, Zsigmondot jelölték meg a jövő nagy dolgok letéteményeként. Valószínűleg Drabík hatása miatt döntött úgy Comenius, hogy éppen a fejedelmi családhoz utazik.⁸ A következő év elején Drabík meg is látogatta őt Patakon azzal, hogy majd Zsigmond fogadja, akinek személyesen is előadja a jóslata-

it. Zsigmond azonban ezt elutasította. 1651. június 26-án Comenius eskette Rákóczi Zsigmondot⁹ és Henrietta Mária pfalzi hercegnőt.¹⁰ Ebből az alkalomból írja meg a *Náthán bizalmas beszéde Dávidhoz* (*Sermos secreto Nathanis ad Davidem*) és kiegészítésként a *Sermo secretior* (*Még bizalmasabb*) című művét, amelyekben képletesen felszólítja Zsigmondot, hogy forduljon szembe a Habsburgokkal (és a törökkel), hogy a magyarokat és Európa többi népét felszabadítsa. Comenius azért érte kemény kritika főleg a francia felvilágosult filozófusok részéről, mert hitt Drabík látomásaiban, és bízott a próféciákba kivetített kívánságaiban. Zsigmond egy évre rá meghal, s így Comenius reménye elszáll, de a drabíki jóslatok kudarca ellenére mégis megmutatkozott Comenius széles körű politikai és stratégiai látóköre. Drabík ügyesen azt hajtogatta, hogy Zsigmond korai halála azért következett be, mert nem engedelmeskedett az isteni sugallatnak, s így kapta meg II. Rákóczi György a megbüntetett öccse helyett a dicsőséges feladatot. Az említett művekkel kapcsolatban zárójelben megjegyeznénk, hogy van bennük utalás Comenius rózsakeresztes mozgalommal való kapcsolatára, ill. szimpatizálására, mivel Zsigmondot egy ilyenfajta titkos társaság létrehozására buzdította.¹¹

Zsigmondba vetett bizalmának kudarca sem tudta Comenius meggátolni a tudományos és pedagógiai munkájában. Még Zsigmond kérésére készítette el *A nagyfényű pataki főiskola eszméje* (*Illustris Patakinaena scholae idea*) című tervezetet, amely elnyerte a fejedelmi család tetszését, és megbízták őt az iskola újjászervezésével. Megpróbálta megvalósítani tervét a hétoztályos

⁵ Tolnai Dali János (1606–1660) teológus, református lelkész, a magyarországi puritán mozgalom kiemelkedő alakja, a sárospataki iskola pedagógusa.

⁶ Ma Púchov, Szlovákia területén.

⁷ Drabíkot jóslatai és izgató beszédei miatt 1671-ben a Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán Pozsonyban lefejezték.

⁸ Erről részletesen ír Péter Katalin Comenius és a Rákócziak című tanulmányában. In: Comenius és a magyar művelődés. (Szerk. Csorba Csaba et al.) Bibliotheca Comeniana V., Sárospatak, 1994, 26–29. old.

⁹ Rákóczi Zsigmond (1622–1652) I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna fia, II. Rákóczi György öccse. Az esküvőről lásd részletesebben Kármán Gábor: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: Szerencsénk elegendő forgása (szerk. Kármán Gábor és Szabó András Péter). L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009, 243–269. old.

¹⁰ A hercegnő a Csehországban rövid ideig uralkodó, a már említett cseh „téli király”, Pfalzi Frigyes lánya. Amikor kíséretével 1651. június 21-én áthaladt a felső-magyarországi Szepeskapitán (ma Spišská Kapitula, Szlovákia) területén, esküvőjének tiszteletére a jezsuiták ún. iskoladrámát adtak elő Talasio – Menyegzői ének címen. Lásd Kármán Gábor: Jezsuita iskoladráma Rákóczi Zsigmond tiszteletére. In: Dráma – Múlt, Színház – Jelen. Tanulmányok a dráma és színháztörténet köréből. Erdélyi Múzeum Egyesület. Partium Kiadó, 2009, 289–296. old.

¹¹ Részleteiben Péter Katalin: Comenius magyarországi elképzeléseiről. A Sermo secretus és a Gentis felicitas. In: Egyháztörténeti Szemle, 7. évfolyam, 2. sz. (2006), ugyancsak Péter Katalin: Comenius és a Rákócziak. In: Egyháztörténeti Szemle, 7. évfolyam, 2. sz. (2006)

pánszofikus iskoláról. Az első osztályt a *Lelki tehetségek kiműveléséről* (*De cultura ingeniorum oratio*) című beköszöntő beszédével nyitotta meg, amelyben szólt a magyar néphez, és a közoktatás nagyobb támogatását kérte. Sárospatakon több pedagógiai munkája született. Az iskola használatára újra átdolgozta a latin nyelvkönyvek sorozatát. Kiemelkedők eredeti gondolatai a tananyag jobb elsajátítását és az iskola megszerettetését célzó drámajátékaiban. Ezzel kapcsolatban nyolc didaktikai játékot írt, amelyeket *Iskola játékkal* (*Schola ludus*, 1654) címen adott ki. Hasonló eredeti ötlet volt, amely a szemléltetés módszerén alapult, a latin nyelvű tankönyv, a *Világ képekben* (*Orbis pictus*), amely 1658-ban jelent meg Nürnbergben, latin–német kiadásban, majd később, 1669-ben ugyanott latin–német–magyar kiadásban, 1685-ben pedig a lócsi nyomda is kinyomtatta latin, magyar és német nyelven. A könyvben a tananyagot illusztrációk egészítették ki, így a tanulók az őket körülvevő világról is képet alkothattak. Abban a korban ez valóban az első ilyen próbálkozás volt. Érdekesség, hogy még a tárogató sípot mint hangszert is megemlíti. Ezen nincs mit csodálkozni, mert már jóval előtte, a *Januában* (*Ianua linguarum aurea reserata* [*Nyelvek kitárt arany kapuja*]) is ír a tamburáról mint húros hangszerről.¹² Mindez arról tanúskodik, hogy a zene sem állt távol tőle, és egyházi emberként illet foglalkoznia zenével is. Csak csodálhatjuk, hány elképzelést tudott Comenius Sárospatakon megvalósítani. Az a törekvése, hogy az addigi száraz tanítást felváltsa az öröm és játék, hogy tökéletes iskolát hozzon létre minden oktatási szinten, Sárospatakon akadályokba ütközött, és csak részben sikerült neki. De az ottani működése nélkülözhetetlen gyakorlati tapasztalatokat adott, amelyeket felhasznált didaktikai munkáinak további kidolgozásakor.

Filozófiai gondolatai

Bár pedagógiai és tudományos tevékenysége Sárospatakon nagyon gazdag volt, nem szabad megfeledkeznünk filozófiai rendszeréről sem,

amely felöleli a Sárospatak előtti és utáni gondolkodását. Erről ugyanis eddig a szakirodalom sem tett említést.

Comeniust már fiatal korában vonzották a filozófiai jellegű kérdések. Annak ellenére, hogy nem írt egyetlen nagyobb munkát sem, amelynek a címében ott lenne a filozófia szócska¹³, valójában minden filozófiai jellegű kérdés érdekelte. A filozófia iránti érdeklődés egész életét végigkíséri, annak ellenére, hogy a filozófusokkal szemben sok volt a fenntartása. A filozófiához való viszonyulását elárulják többek között *A világ útvesztője* c. művében a bolyongók, bujdosók szavai. Azok után, hogy a bujdosó meglátogatta a különféle tudósok szobáit, beavatva tudományuk titkaiba, kísérőjével a filozófusok közé lép. Comenius a vándor szavaival nem a leghízelgőbben nyilatkozik a filozófusokról: „Hát ezek lennének a világ világossága? [...] Akik nem tesznek egyebet, mint hogy ki-ki fújja a maga nótáját, mint ittas parasztok a korcsmában...” A bujdosónak az az érzése, hogy nagy itt az elmék és a nyelvek kavardása. Míg az egyik filozófus állít valamit, a másik tagadja azt, és teljesen ellentéteset hirdet, közben mindegyik mindenáron a saját állítását véli különlegesnek, olyannak, amit előtte még senki nem mondott ki. Ebből származik az a nézet- és véleménykeveredés, amelytől az egyszerű halandónak szédül a feje és zúg a füle. Jó lenne egy vörös fonal, amely kivezetne ebből a kaotikus útvesztőből. A vándor nem találja meg ezt, s úgy tűnik neki, hogy a filozófusoktól nem tanul meg semmit, csak a fejét zavarhatják össze. Amit Comenius a filozófusok rovására ír, az egyezik a mű stílusával, a negatív allegória technikájával, amely arra irányul, hogy felfedje a világ tagadó, nemleges oldalát, negatív értelmét és jellemzőit. Egy különleges szemüvegen keresztül szemléli a világot, és a filozófusként szereplő vének is csak az emberi hangyaboly karikatúrái.

Comenius szerint a valódi filozófus a világ, az emberiség világossága, de ezt a küldetést nem a saját dicsőségére, hanem az ember mint az utolsó, legtökéletesebb és legkiválóbb lény jólétének és boldogulásának a szolgálatára teljesíti.

¹² Johann Amos Comenii *Ianua Linguae Latinae* [...] in *Hungaricam Linguam translata*, Per Stephanum Beniamin Szilagyi ejusdem Scholae Rectorem, Varadini, Apud Abrahamum Szenci, 1643. 168. old.

¹³ Az egyetlen kisebb munkája, amelynek címében benne van a filozófia szó, az a metafizika tankönyv, amelyet a lengyelországi Lesznóban írt, és ma a szentpétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtárban őriznek *Prima philosophia* (Első filozófia) címen.

A filozófiának és a ráépített bölcsességnek a nép hasznára kell válnia, ezért érthetőnek és hozzáférhetőnek kell lennie. A bölcsesség felé és a felhasználásához vezető út kapuja az **anyanyelv**.

Gazdag filozófiai gondolatainak az alapja és lényege az **általános harmónia** eszméje, amely szerint a valóság rétegekből van felépítve, és ezek harmonikusan kiegészítik egymást. Az általános harmónia gondolatának nagy szerepe van a világ „harmonizálásában”. Comenius világlátása szerint a világunk megismerhető és megérthető lesz egységes módon, egységes módszer alapján. Ez alapján a **tudomány** nem tagozódik részekre, hanem **egységes tudás lesz a mindenségről – pánszófia** (egyetemes bölcsesség). A 19. század óta a tudomány Comeniusnak ezt az integrációs elgondolását újra felélesztette, és a gyakorlat igazolta is ennek szükségességét, természetesen a rész tudományoknak a viszonylagos önállósodása mellett.

Comenius pánszófiája a **pánharmóniára** épül, amelynek szerves része az **ember**, aki Comenius elképzelése szerint leszáll az isteni tökéletességből az angyaloknál mint nem anyagi intelligens lényeken keresztül (akiknek a létezésében nem kételkedik) az idő és az anyagi természet világába, az anyagi univerzumba, amelynek az ember is része mint ennek a csúcса, koronája. Az embert nem elszigetelt szellemi szubsztanciaként fogja fel, aki szellemi önbizonyításra vágyik (mint ahogy ezt Descartes-nál láthatjuk a „cogito, ergo sum” tézisében), hanem mint aki élő kapcsolatban van a természeti és társadalmi környezettel. Az ember összeköti a szellemi-lelki és a természeti valóságot. Ebben a harmóniában az ember nemcsak az egésznek a része, hanem aktív tényező is, aki pozitív cselekvésével irányt ad a fejlődésnek, és tökéletesebb szintre emelt értékeket alkot. Comenius ezzel bekapcsolta az embert a világmindenségbe, de egyben megkülönböztette őt annak tárgyi, passzív és élettelen elemeitől. Így az ember, tevékenységének anyagi és szellemi egységével, betetőzi a teremtés művét. Nem passzív eszközként szerepel az Isten kezében, hanem mint Isten munkatársa.

Comenius szerint főleg az embertől függ, ki tudja-e használni a lehetőségeket, hogy helyrehozza tévedését, amely az emberiség történetének kezdetén eredeti bűnként jelentkezett. Végeredményben mindig azoknak a nagy téve-

déseknek a jóvátevéséről van szó, amelyekkel az ember történelmében keresztül önmaga és Isten ellen vétkezett. Ezért fejti ki az ösztudományról és az életre szóló művelődésről szóló elméletét, amelynek gyakorlati síkja a széles körű társadalmi jóvátétel. Az emberi cselekvéssel átalakított világ („Isten segítségével”) a létben magasabb fokú, mint Ádám és Éva édeni világa. A jövőbeli Ádámok és Évák gazdagabbak és boldogabbak, mert a saját érdemük, hogy nyomot hagytak, alakítottak ezeken az értékeken.

Comenius világfelfogásában nyilvánvaló a panteista irányzat. Úgy véli, hogy az egész természet, az emberrel együtt, Isten teremtménye; de az Isten nem létezik a természetben és a világon kívül, hanem bennük van megtestesítve. A természetnek és különösen az embernek – mint mikrokozmosznak a makrokozmoszban – isteni attribútumokat tulajdonít, s így megnyitja az utat a végtelen emberi lehetőségekhez: a végtelen világ, önmaga és Isten megismeréséhez. Az ismeret tárgya az, amit Isten és az emberek teremtettek. Comenius nézeteiben nagyra kell értékelnünk a passzív megismerés elvetését és azt a hangsúlyt, amelyet az aktív megismerés formáira helyezett, azzal a céllal, hogy az ismeretek az ember jólétét és boldogulását szolgálják.

Elméleti munkásságában Comenius a saját emberi értékeit és tulajdonságait is kifejezte. Bátran helyezett egyenlőségjelet Isten és ember közé. Ennek az egyenrangúságnak a tudata nem istenkáromlás, mert nem Isten művének értékét alacsonyítja le. Az egyenrangúság az embernek annyi alkotóerőt ad, hogy fölemelkedni törekedjék saját „példaképéhez”. Elgondolásában sehol sem találkozunk azzal a kihívással, hogy az ember ezt a rendszeresített állapotot megtörje. Az ilyen elképzelés ellentétben lett volna nemcsak a keresztény világnézettel, de a platóni logika ideális „modelles” világokról való elképzelésével és az összharmónia gondolatával is.

A mai korosztályok számára tanulságos Comeniusnak a megismerés és művelődés általános elveiről vallott nézete. Ezekhez az elvekhez sorolja az ösztudomány gondolatát, vagyis az emberi megismerésnek és a tudománynak az egységét (például olyan ágazatokban, mint az orvostudomány, pedagógia, jogtudomány, fizika és logika). Comeniusra e problémakörben

bizonyosan hatottak különféle befolyások, pl. a karteziánizmus, amely azt állította, hogy itt egyesítő médiumként szolgálhatnak a matematika axiomatikus elemei, amelyek lehetővé teszik az ún. **pantometria** (összmérés) létrehozását. Ma már tudjuk, hogy egyetlen tudomány messze ható egységesítése áldatlan következményekhez vezethet, de az adott korban ez nagyon is haladó és forradalmi irányzat volt.

Sok elméleti kérdés comeniusi megoldásának módját csak azzal a hitvallással tudjuk megmagyarázni, amelynek az elkötelezettje volt. Elméleti munkásságának világnézeti, logikai és társadalmi hátterét is ez alkotja. Eszmei arculatához elválaszthatatlanul hozzátartozik a mély hit, a szilárd vallási meggyőződés. Érzelmileg felerősített hite kiteljesíti személyiségét, arculatát. A hit teljes mértékben részt vesz a világról való elképzelésében, és hatással van a valóság megismeréséről vallott nézeteire. De hitvallása nem azonos a korabeli egyház vallási dogmaival. Számára a hit nem dogma, nem úgy szemléli, mint az egyházi hierarchiának alávetett vak engedelmességet, hanem mint olyan hitvallást, amely azonosul az étellel, az emberek szükségleteivel és értékeivel. Számára a vallás egyfajta eszköz az ember jellemének, erkölcsi magatartásának alakítására és nemesítésére, ami hozzájárul a világ igazságos elrendezéséhez.

Az érthetőség követelménye – Comeniusnak ez a nézete az ember iránti elfogultságából eredeztethető. Elmélete szerint nemcsak a „homo philosophicus” alkalmas a tudományos és filozófiai megismerésre, mert az ész minden ember sajátja. Minden ember rendelkezik vele – rendi, műveltségi, vagyoni, nemzeti, nemi és egyéb megkülönböztetés nélkül. Szerinte nem jó, hogy csak a kimagasló egyéniségek ajándékának tekintsük, akik uralkodnak a tudatlan tömegben. Az értelem az egész emberiség attribútuma, mindenki éppen azért rendelkezik vele, mert ember. Csak megfelelő művelődés szükségeltetik ahhoz, hogy az értelmi képességek kifejlődjenek. A műveltség mindenkinek természetes joga, nem csak a kiválasztottnak vagy tehetségeseknek. A műveltség megvonása valakitől csak a fogyatékos társadalomban lehetséges, vétek az emberi természetesség ellen, akadály a teljes értékű ember lehetőségének nevelés révén valósággá váljanak.

Mi az alapja a helyes művelődésnek, illetve a szó tágabb értelmében a megfelelő nevelésnek? Comenius szerint – a tökéletes didaktikai módszeren kívül, amelynek létezésében egyáltalán nem kételkedett – ez nem más, mint az igaz, logikai ellentmondások nélküli, könnyen elfogadható ismeretek rendszere, vagyis a pánszófia. Ahhoz, hogy lehetséges legyen egy ilyen ismeretrendszert felépíteni, szükség van egy helyes, univerzális módszerre. Mai értelmezésben módszertani funkcióval járó tudományt létrehozni, amelyen a metafizikát (filozófiát) érti. Egy ellentétmentes axiomatikus rendszert szeretne felépíteni, amelytől egyben megköveteli, hogy beleférjen a konkrét, valós világ minden gazdagsága, s főleg, hogy általában hozzáférhető és érthető legyen.

Még egy fontos elem következik Comenius gondolatrendszeréből, amely következményeivel az emberiség lényegét érinti: ha az ész az ember attribútuma, akkor nyilvánvaló, hogy az emberrel mint észszerű lényel kell bánni. Ez a gondolat akár általános, mindentől független erkölcsi szabály is lehetne. Ez többek között azt jelenti, hogy **az embert észszerű eszközökkel kell meggyőzni**, az értelmi fegyverek erejével, nem pedig lelketlen erőszakkal. Comenius gyönyörű gondolata szerint az emberrel mint fatönggel, kövel, nem emberrel való bánásmódot jelent az erőszak alkalmazása. Hiszen a szobrász sem hajt végre a kövön „erőszakot”, hanem valamiféle tökéletesebbet, átszellemültet alkot belőle.

Ha az emberi dolgok javítása jótékony eredményeket jelent, háborúk és konfliktusok kiküszöbölését, ha az emberi fejlődésnek mit sem sejtethető lehetőségei vannak, és ha mindez az egyetemes fejlődéstől függ, az pedig a helyes módszertől, akkor nem nehéz kitalálni, miért keresi Comenius olyan lázas igyekezettel ezt a módszert.

Az emberi dolgok megjavítása (emendatio rerum humanarum) életének nagy vágya volt, amit a „világ útvesztőjének” személyes átélése és át-szenvedése váltott ki. Az összjavításra való törekvés elmélete éppoly ellentmondásos és bonyolult, mint a kor, amelyben élt és alkotott. Hogy némely munkáját a 21. század emberének írta, nem túlzott kijelentés. Csak remélni merjük, hogy a fejlettebbnek vélt civilizáció embere jobban meg tudja érteni, sőt részben meg is tudja valósítani azt, amit Comenius századokkal ezelőtt írásában felvázolt.